

UYGUR ŞİVELERİ ÜZERİNE*

Gulam GOPURİ

Şiveler bir millette ortak olan millî dilin temelidir. Bazı millî diller, birkaç şivenin uzun yıllar boyunca etkileşmesi ve aralarındaki farklılıkların azaltıp ortaklıkların çoğalmasıyla, birbirine yaklaşması sonucunda, belirli bir şivenin temel kabul edilmesiyle şekillenir. Temel alınan bu şive dilcilikte “lokomotif diyalekt” diye adlandırılır. Örneğin; bugünkü Uygur dili Kaşgar, Aksu, Kumul, Turfan, İli ve Urumçi şivelerini kapsayan merkezî diyalekt temelinde şekillenmiştir. Urumçi şehri XX. asrın başlarından bu yana Uygur halkının siyasî, iktisadî ve kültür merkezi olduğu için Urumçi telaffuzu bugünkü Uygur dilinin lokomotif telaffuzu kabul edilmiştir.

Dil, sosyal iletişim aracı olarak daha sabit nitelik taşıdığından, ortak millî dil ile yerli şiveler arasında millî dilin tamamen yaygın bir hale gelmesine kadar olan hayli uzun bir süreç içerisinde dilin yapısında bazı farklılıklar meydana gelir. Bu farklılıklar içinde fonolojik ve leksikolojik farklılıklar daha çok, gramerdeki farklılıklar ise daha az olur. Bununla birlikte, ortak millî dil ile diğer şiveler arasındaki buna benzer farklılıkların derecesi aynı değildir. Bazılarında farklılıklar hayli büyük olur.

Uygur dilini ele alacak olursak, öncelikle Lob-Nur diyalekti ve Hoten diyalekti bu yönde büyük farklılıklar arz ederler. Mesela; Lob-Nur diyalektinde kelimenin birinci ve ikinci hecesindeki “a, e” seslerinin zayıflamaması, kelimenin birinci hecesindeki “o, ö” seslerinin sonraki hecelerdeki ünlülerle dudaklaşma etkisinin güçlü olması, ünsüzlerde ilerleyici benzeşmenin güçlü olması, yakın gelecek zaman fiilinin daha eski şekliyle kullanılması vb... Hoten diyalektinde “l” ile biten fiillerin yakın gelecek zaman ile çekildiğinde “l” sesi ile oluşan hecenin düşmesi, fiil köklerinin sonuna “-ğaq, -qaq, -gek, -kek, -ğuluq, -quluq, -gülük, -külük, -liğ, -lik” gibi ekler getirilerek sıfat-fiil yapılması ve bunun gibi sıfat-fiillerin cümlede yüklem olarak kullanılması vb. Tüm bunlar, yazı dili ile fonetik ve gramerdeki özel farklılıkları oluşturur.

Merkezî diyalekt dairesine giren şivelerde de bunun gibi farklılıklar vardır. Ancak, yukarıda belirtilen diyalektlere nazaran o kadar büyük değildir.

Şivelerde yazı dilinde kullanılmayan birtakım kelimeler vardır. İşte böyle kelimeler şiveleri meydana getirir ve bu kelimeler yazı dili ile şiveler arasındaki leksikolojik farklılığı oluşturur.

Şivelere özgü kelimelerin kullanım alanı aynı değildir. Bunların bazıları bir tek şive bölgesinde, diğerleri birkaç şive bölgesinde kullanılır. Örneğin; *alun* 'serap', *arvaq* 'sihir', *gösme* 'giybet', *qarnı yoruq* 'bir tür baharat', *ayğa baqar* 'güne bakan', *çaqçılqay* 'meşgul, yoğun', *şırağul* 'söz geçmez, yaramaz, söz dinlemez', *tasqir* 'şahin cinsinden ağır ve tembel bir kuş', *sumal* 'çuval', *çiqaq* 'kaynak, çıkış yeri', *çiqlma* 'mahsül', *xalo* 'oklava', *lalo* 'hasırdan örülmüş yük taşımaya yarayan bir araç', *çiñkiriş* 'dayanıklılık, sağlamlık', *şomçi* 'gösterişi seven', *sotuq* 'ahenk, ezgi' gibi kelimeler sadece Kumul'da kullanılır. *coğdun* 'çevik, hareketli', *ükerke* 'çok güzel, güzel' gibi kelimeler Kumul'un sadece belirli bir dağ bölgesinde kullanılır. *surmul* 'bir işin kolayı, yöntemi', *sarsımaq* 'itip kakmak, horlamak', *mükül-tiqil* 'basit, adi' gibi kelimeler sadece Turfan'da kullanılır. *sonu* 'tuhaf, acayip', *sonuqımaq* 'şaşırmak', *sirtiq* 'haber, mesaj, netice' gibi kelimeler Kumul, Turfan, Korla civarında kullanılır (*sirtiq* kelimesi Atuş ve Mekit bölgelerinde *siytiq* şeklinde görülür). *saqaq* 'balığın nefes organı, solungaç', *culaq* 'hile', *cusun* 'figür, dış görünüş, tip', *çağçığar* 'çoban', *ğarğalta* 'liman', *ine* 'anne, ana', *oğça* 'kapan, tuzak' gibi kelimeler sadece Lop-Nur bölgesinde kullanılır. *qoramsaq* 'eski, eskisi', *sariğuç* 'kadınların başörtülerinin bir çeşidi', *tosirimaq* 'yorulmak, zorlanmak', *çöpçül* 'basit, adi', *ketival* 'ak sakallı, yaşlı' gibi kelimeler sadece Kaşgar'da kullanılır. *cicivilliq* 'dik başlılık, terslik, sinirlilik', *çörülme* 'kıza çeyiz olarak verilen giyim

* Bu metin, Gulam Gopuri'nin *Uygur Şiveleri Sözlüğü* (Milletler Neşriyatı, 1986) adlı eserinden aktarılmıştır.

giyecek', *bosut* 'dügün yapanlara verilen hediye', *tombalqa* 'qaba', *talciqmaq* 'sızlamak, çok yorulmak', *uqak tartmaq* 'şefkat göstermek, kederlenmek' gibi kelimeler sadece Kulca'da kullanılır. *azma* 'şelale', *boğunaq* 'toz toprak', *orunça* 'kışın ayaklara sarılan bez', *otiçi* 'tabip, doktor', *suncaq* 'ayak tabanının uç tarafı', *xaret* 'marangoz' gibi kelimeler sadece Hoten'de kullanılır.

Şivelere özgü kelimelerin çıkış kaynağı ortak değildir. Uygur şivelerinde kullanılmakta olan birtakım kelimeler aslında eski Uygur diline ait kelimelerdir. (Bu kelimeler, Uygur diline yabancı dillerden, özellikle Arap ve Fars dillerinden bol miktarda kelime alınmasıyla dışlanarak, bugünkü Uygur yazı dilinde kullanılmayan, fakat bazı yörelerde kullanılan kelimeler haline gelmiştir.) Diğer bir kısmı ise, son dönemlerde çeşitli yörelerde türetilerek kullanılan kelimelerdir. Eski Uygur dilinden kalan kelimeleri ele alacak olursak, Kumul'da kullanılan: *asığ* 'fayda', *elgün* 'halk, toplum', *yaka* 'kira', *öyleñ* 'çimen', *uya* 'kardeş, akraba', *erdem* 'edep, ahlak', *kölük* 'yük taşıyan hayvan', *köndük* 'kilden yapılan tahıl sandığı', *turma* 'turp' gibi kelimeler; Hoten'de kullanılan: *altin* 'alt, temel', *aran* 'ağıl', *agmaq* 'yukarıya yükselmek', *ayaq* 'tahtadan oyularak yapılan kase', *omay* 'umay, eş, yol arkadaşı', *tum* 'soğuk' gibi kelimeler; Lop-Nur'da kullanılan: *yaññu* 'aks, yankı', *otaçi* 'tabip, doktor', *qaraçi* 'sivil halk', *sat* 'fırsat, vakit' gibi kelimeler; ayrıca başka yörelerde kullanılan: *begirsaq* 'vefalı, sadık', *yeqi-yuqi* 'uzak akraba' gibi kelimeler bunun örneğidir. *örmek* 'kıl çuval', *tügüvaş* 'manti', *tügmiğül* 'Hindistan gülü', *usqaq* 'kepçe', *baskuç* 'merdiven, basamak', *çimalta* 'sarma yemeği', *yögümeç* 'buharda pişirilmiş ekmek', *saylatma* 'evlerdeki çıkıntı, balkon' gibi kelimeler Kumul, Lop-Nur ve başka yörelerde son zamanlarda türetilip kullanılan kelimelerdir. *qolçiraq* 'el feneri', *qopargu* 'vinç', *ozğun* 'birinci, şampiyon', *qalduruq yer* 'özel mülke tahsis edilen toprak', *aq oğut* 'kimyevi gübre' gibi kelimeler geçmiş yıllarda çeşitli yörelerde türetilen kelimeler olup, bunların bir kısmı yazı diline sokularak çeşitli eserlerde kullanılmaktadır.

Şivelerde, kelime köklerinden başka, türemiş kelimelere, ikilemelere, birleşik kelimelere ve deyimlere de çok sık rastlanır. Örneğin; *yaday-çuday* 'adi, basit', *qel-qamşiq* 'yakışıklı, yakışmış', *qara gucur* 'körü körüne', *arvañ-sarvañ* 'yakışksız, biçimsiz', *qığil-tağil* 'hırıltı, hırıldama', *ögen-sögen* 'eksiklik, noksan', *mol-kol* 'bol, bolca', *çeçil-çuqul* 'cefa, meşakkat çekmek' gibi ikilemeler; *qapçi* 'yalancı', *şomçi* 'gözdağı veren, hileci', *qaqma* 'metin olma', *pasildaq* 'kavrulmuş tahıl', *asqu* 'et asılan kanca', *arıçi* 'aracı' gibi türemiş kelimeler; *köktaşqa minmek* 'göktaşına binmek', *oçaq beşidiki dañqan* 'ocak başındaki şamdanlık', *çeçigi çay bolmaq* 'çiçeği çay olmak' gibi deyimler bunun örneğidir.

Şivelere özgü kelimeler, fonetik ve semantik özelliklerine göre aşağıdaki birkaç türe ayrılır:

1. Anlamca Yazı Dili İle Aynı, Ses Yapısı Farklı Olan Kelimeler: Örneğin: *arğa* 'eğlence, oyuncak', *agala* 'saygıyla, itibarla', *iññilik* 'halka, küpe', *qarişqa* 'kurt', *lañqa* 'tahtadan yapılmış su bendi', Hoten'de: *adargül* 'safak gülü', *kañka* 'büyük sepet', *qavun* 'hayvanını böğürü', *üdük* 'yanma, aşk, muhabbet', *quz* 'kuzey, gölgeli taraf'; Gulcu'da: *apçirimak* 'girişmek, iç içe girmek', *cusunlimağ* 'boyunu posunu iyice süzmek, bakmak', *çelginiş* 'yağ bağlamak'; Kumul'da: *alañliq* 'panik olmak, telaşlanmak', *bökmeslik* 'teslim olmamak', *coruñkay* 'şecere, soy kütüğü', *colo* 'dizgin', *gaşat* 'gam, keder, tasa', *uyqaş* 'kafiye, yakışma', *kekitme* 'hiciv, yerme', *butlulaş* 'bahane gösterme', *beldir* 'kavşak, dört yol kavşağı', *çuçulmaq* 'soyunmak, elbiseyi çıkarmak', *çamça* 'cüppe, uzun ceket' vb.

2. Ses Yapısı Yazı Dili İle Aynı, Anlamca Farklı Olan Kelimeler: Örneğin, "çömüç", "çivin", "soqa", "udum", "çoñ dada" gibi kelimeleri ele alacak olursak, bu kelimelerin ses yapısı yazı dilindekiyle aynı olmasına rağmen, çeşitli şivelerde farklı anlamlarda kullanılır. Örneğin, *çivin* sözü Lop-Nur'da 'sivri sinek' anlamına gelir, sivri sineğe onlar *kara siñnek* derler. *soqa* sözü Kumul'da 'çay içilen bardak' anlamına gelirken başka bölgelerde 'toprak sürmede kullanılan saban' veya 'pirinç ayıklayan alet'i ifade eder. *udum* sözü Kumul'da 'ağzını hayra açmamak, bir işi kötüye yormak veya kötülüğü dilemek' anlamını ifade ederken, diğer bölgelerde 'gelenek, adet' anlamına gelir. Örneğin, Kumul'da *Udum qilsañ ularsen*. diye bir atasözü var. Bu 'Bir işi kötülüğe yorarsan, şu işe maruz kalırsın.' demektir. Başka bölgelerde bir işe alışılmışsa, *Bu iş maña udum bolup qaptu*. (Bu iş bende alışkanlık yapmış.) denir. *çömüç* 'kepçe, kabak kepçe' sözünü ele alacak olursak, güney şivelerinde özellikle Kaşgar'da 'demir ya da tahtadan yapılmış kepçe' anlamında kullanılır. Ama bunlar, *çömüç*'e (yani kabaktan yapılmış kepçeye)

nogay derler. *çoñ dada* sözü Kulca ve Kumul bölgesinde 'amca'yı ifade ederken, Kaşgar'da 'dede'yi yani 'babanın babası'nı ifade eder.

3. Anlamca Yazı Dili İle Aynı, Ses Yapısında Çoğunlukla Kurallı Fonetik Değişiklik Gösteren Kelimeler: Örneğin, *tüvrük-tüvlük-tüplük-tüvek* 'direk'; *üçme-üjme-cücem* 'dut'; *körte-küde* 'bir sebze türü'; *xotek-xotuq* 'sıpa'; *tavar-tagar-tuga* 'ipek Çin kumaşı'; *vesiyet-gösiyet* 'vasiyet'; *sopun-sovun-sogun* 'sabun'; *bir-biy-bij* 'bir'; *qara-qayla-qala* 'bak!<bak-!'; *yançuq-yaçuq* 'cep'; *ötük-ötek* 'çizme'; *beliq-baliq* 'balık'; *rocek-orucek* 'pencere kanadı'; *yiltiz-iltiz* 'kök'; *sağru-saru* 'sağır, söz dinlemez'; *salca-şalça* 'kene'; *çaqsa-çakça-şaxşa* 'narın, güzel' vb.

4. Aynı Köke Farklı Ekleri Getirmek Suretiyle Yapılan ve Yazı Dili İle Aynı Anlamı İfade Eden Kelimeler: Örneğin, *şaldama-şalduruq* 'önlük'; *otunxana-otunöy* 'odun deposu'; *otaq-otalğu* 'çadır, otağ'; *atxana-atkutan* 'at ahır' vb.

5. Şivelere Özgü Kelimeler Arasında Anlam Dairesinin Genişliği veya Darlığı Bakımından Farklılık Gösteren Kelimeler: *aymaq* kelimesi yazı dilinde 'vilayet, bölge, kabile' gibi anlamlarda kullanılırken, Kelpin ve Yenisar gibi bölgelerde 'mahalle' manasında kullanılır. Meselâ, *köçüm aymaq* 'insanların kalabalık olarak yaşadıkları mahalle' demektir.

Yazı dili, kendi gelişme seyrinde şivelere kelime olarak, eksikliklerini tamamlayıp kendisini daha da zenginleştirir. Şiveler aslında yazı dilinin tükenmez kaynağıdır. Örneğin; şivelere *qalduruq yer* 'şahsi kullanıma tahsis edilen toprak', *qolçiraq* 'el feneri', *aq gut* 'kimyasal gübre', *mollaqçı maşına* 'tarım makinesi' gibi kelimeler yazı dilimize kabul edilip yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. *yançi* 'uşak, hizmetçi', *yeğiliq* 'ayaklanma, kavga, karışıklık', *aymaq* 'vilayet', *küce* 'tütsü', *karni yoruq* 'bir tür baharat', *saqaq* 'balık gibi su hayvanlarının nefes borusu, solungaç', *çirimal* 'bir çeşit mineral', *oşuqmaq* 'acele etmek, telaşlanmak, ciddileşmek, şaşırma', *çaqçilkay* 'meşgul, acele durum', *tañsuq* 'tadı tuhaf', *bölekçila* 'değişik, tuhaf', *sonurqimak* 'hayran kalmak, şaşırma', *sonu* 'sabah', *sirtiq* haber, mesaj, iz', *bölek* 'başka, özge', *kopargu* 'koparma aleti', *cosun* 'insanın vücut yapısı, endam', *uxta* 'tam zamanı, tam yeri', *uqaq* sığınma', *erdem* 'erdem', *yalcimaq* 'ilerlemek, gelişmek; canı sıkılmak', *dügçimek* 'ayağı sürçmek', *soltaymak* gevşemek, kurumak', *sunaylanmaq* 'uzanmak', *soylimaq* 'kıvrılmak', *otaçi* 'hekim doktor', *tinitiş* 'sıkıştırmak', *elyatqu* 'gece', *piçim* 'tekdir, qısmet' gibi kelimelerin bir kısmı yazı dilimizde hayli yaygınlaşmıştır.

Şivelere özgü kelimeler bir gerçektir. Bu kelimeler, belirli sayıdaki halk tarafından kullanılır ve uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Bu yüzden, bunları eskimiş kelimeler, kullanımdan kalkmış kelimeler diye nitelendirip hepsini birden yok saymak mümkün değildir. Diğer taraftan, bunları bir kenara itmek de doğru değildir. Biz kenara itsek bile bu kelimeler, yine kendi bölgelerindeki halkın birbirleriyle olan iletişiminde uzun bir süre kullanılacaktır. Yerli halk, kendi düşünce ve fikirlerini her zaman yerli kelimeleri ile ifade etmeyi sever. Yoksa, bir çeşit anlaşılmazlık, yapmacıklık, yakışsızlık hisseder. Örneğin; *sirtiq* kelimesi Kumul ve Turfan'da çok yaygın olarak kullanılan bir kelime olup 'haber', 'mesaj', 'ipucu', 'sonuç' gibi anlamları ifade eder. Örneğin; bir iş ya da insandan haber alınmadığında "*Sirtiqini alalmidim.*" (Haberini alamadım.) derler. Bir para ya da malın hesabını yapamadıklarında "*Bu pulniñ sirtiqini çiqiralmidim.*" (Bu paranın hesabını çıkaramadım.) derler. Bir işin gizliliğini korumak istediğinde ise, "*Bu işniñ sirtiqi çikip ketmisun.*" (Bu işin haberi çıkmasın.) derler. Bunlar bu kavramları *sirtiq* denen kelime yerine *xever* 'haber', *uçur* 'haber, iz', *netice* 'sonuç', *mexpiyet* 'gizlilik' gibi kelimeler ile ifade ederlerse, bir çeşit yapmacıklık, belirsizlik ve anlaşılmazlık hissederler. Onlara bu kelimeler *sirtiq* kelimesi kadar tabii ve samimi duyulmaz. Çünkü, bu kelime *xever*, *uçur* denen kelimeler gibi bir tek anlam ile sınırlı kalmayıp birkaç anlamı karşılar. Lop-Nurluların 'hile' anlamına gelen *culuğ* kelimesi de bu türdendir. Onlar "*Bu seniñ hile-neyriñniñ.*" (Bu senin hilendir.) cümlesini, "*Bu seniñ culağniñ.*" şeklinde ifade etmeyi severler. Çünkü, bu gibi ifadeler onlar için tabii, samimi, anlaşılır ve daha derindir. Örneğin; *umunmaq* 'ummak', *umunup kalmaq* 'adet olunmak' sözünü ele alalım. Bu kelimenin yerine yazı dilinde daha çok *tama qilmaq* 'tamah etmek', *arzu qilmaq* 'arzu etmek', *telep qilmaq* 'talep etmek', *ümit qilmaq* 'umut etmek' gibi kelimeler kullanılır. Sonuçta *umunmaq* 'ummak' kelimesinin ifade ettiği kavramın nüanslarını ifade edemez. Bu nüansları sadece o kelimenin kendisi ifade edebilir. Bununla birlikte,

yukarıda bahsedilen: *udum qilmek* 'adet edinmek', *udum bolup qalmaq* 'adet olmak, adet haline gelmek', *yaday-çuday* 'basit, sade, yetersiz', *yadayçisiğila* 'basitçe' gibi kelimeler de buna benzer kelimeler olup, bu kelimelerin yazı dilindeki eşini bulmak zordur. Bulunsa bile aslındaki nüansları ifade edemez. Şivelerde öyle kelimeler vardır ki, yazı dilinde asla eşi yoktur. Örneğin; Lop-Nur diyalektinde kullanılan *mançar* 'balık yakalamak için çubuktan yapılmış bir çeşit ağı ters çevrilmiş sepet'; Hoten diyalektinde kullanılan *tanay* 'su geçirmek için kullanılan üstü kapalı arık' gibi kelimeler... Bir kısmının yazı dilinde eşi olsa da bildirdikleri anlamlar arasında nüans farkları olduğundan bunları edebî sanat açısından yazı dilindeki benzerleri ile eşit şekilde kullanmak mümkün değildir. Örneğin; *ecil* sözünü ele alacak olursak, bu sözün Lop-Nur diyalektinde ifade ettiği anlam, yazı dilindeki *aşna* 'aşına', *yar* 'yar', *nigar* 'sevgili' kelimelerine biraz benzer. Fakat, bu kelimeye Kulca'da *bol* 'olmak' yardımcı fiili ilave edilerek belirli bir kişiye (ister büyük olsun, küçük olsun, ister erkek olsun, kadın olsun) *körüküp qeliş, üginip qeliş* 'alışmak, belirli bir kişiye alışmak' anlamlarını ifade eder. Yukarıdaki kelimelerde böyle bir anlam olmadığı için, *ecil bolup qalmaq* deyimini *aşna bolup qalmaq* 'dost olmak', *yar bolup qalmaq* 'ahbap olmak, yar olmak' gibi deyimlerle karşılamak mümkün değildir.

Bu gibi kelimeler yazı dilimiz için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bizim bu kelimeleri dikkatle toplayıp, araştırıp, yazı dili seviyesine yükselterek yaygınlaştırmamız gerekiyor. Ancak böyle yaptığımız zaman, yazı dili ile şiveler arasındaki farkı gittikçe küçülterek yazı dilimizi daha da zenginleştirmemiz ve onun ifade gücünü daha da arttırmamız mümkün olabilir.

Aktaranlar: Özgür AY* -Kuanysbek KENZHALİN**

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.